

ZSIDÓ VALLÁSNÉPRAJZ A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN?

Tóth Katalin

DOI: 10.25116/kozelitesek 2019.3-4.11

„1990 és 1995 között jártam egyetemre az ELTE néprajz szakára, és hát valóban, a népi kultúráról rengeteg órámm volt, sok mindent tanultunk, viszont valahogy a zsidóságról egy szó sem derült ki. [...] És volt egy Magyar néprajztudomány tudománytörténete című óra, ahol a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásáról is hallottam 1889-ben [...], ahol sok-sok Magyarországon élő nemzetiségnek létrejön szakosztálya, de valahogy a zsidóságnak nem. Aztán ugye választ is kaptam részben arra, hogy a zsidóságot mindig is mint felekezet tekintették,²³ tehát nem mint népcsoport, ezért valahogy a Néprajzi Társaságban nem kapott helyet. És tulajdonképpen a hiány valahonnan innen indul” – mondta Czinger Szilvia, az *Ünnepek és hétköznapiak. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében* című könyv szerzője a kötet bemutató rendezvényén.²⁴

Egy civil szervezet munkatársai – a szerzőt magát is beleértve – a „Zsidó élettörténetek a 20. században” című projekt keretein belül 220 életútinterjút rögzítettek az *oral history* módszerével magyarországi és határon túli, magyarajkú, magát zsidónak valló egyénnel, azzal a céllal, hogy dokumentálják a közép- és kelet-európai zsidóság mindennapi életét a 19. század végétől a 20. századon át, egészen napjainkig. E kutatás adatbázisa jelenti Czinger Szilvia könyvének alapját.

A kötet bevezetőjéből is („Mindennek rendelt ideje van és ideje van az ég alatt minden akaratnak” *Bevezető gondolatok*, 9–15. o.) megtudhatjuk, a szaktudomány berkein belül észlelt hiány arra inspirálta a szerzőt, hogy bemutassa „a II. világháborút megelőző időszak magyarországi zsidóinak hétköznapi életét [...]” (11. o.) A szerző célkitűzésében egyszerre fedezhetjük fel a nemes szándékot és a reflektálatlan illúzió képét: össze kívánja kapcsolni az értékmentést a tudományos kutatással, de azt sugallja, hogy az adatbázis anyaga által képes lehet teljességében megmutatni a háború előtti zsidó közösségek sokszínűségét. A Kárpát-medence zsidóságát kollektív egységként értelmező attitűdre számos példát találhatunk a könyvben: „A holokauszt előtti vidéki Magyarország zsidó háziasszonyainak kóser konyháját [...]” (55. o.) „[...] a vizsgált időszakban a magyar zsidó közösségekben [...]” (68. o.) „Ilyenkor a zsidó emberek nem látogattak el a temetőbe [...]” (99. o.) „A zsidó családok számára az esküvő a legnagyobb öröm ideje [...]” (106. o.) „A magyar zsidóság körében

²³ Hasonló, ugyanakkor árnyaltabb gondolat a kötet bevezető fejezetében is megjelenik: „Ha megnézzük a Magyarországi Néprajzi Társaság működését, annak 1889-es megalakulása óta problémát okozott a zsidóság felekezeti vagy etnikai besorolása. Mivel a szakosztályok a »népfajok szerinti« felosztást tartották hangsúlyosnak, a zsidóké teljesen kimaradt – nem utolsósorban azért, mert őket a korabeli Magyarországon nem nemzetiségnek, hanem felekezeti közösségnek tartották [...]” (14. o.) Továbbá, a szerzővel készült rádióinterjúban is finomítja a bemutatón elhangzott gondolatait (Klubrádió, 2019. március 3., Hallójárat, Katonadolog, Borgula András interjúja).

²⁴ Czinger Szilvia: *Ünnepek és hétköznapiak* – Könyvbemutató, Holokauszt Emlékközpont, 2019. február 28. Corvina Kiadó, Budapest, 2018. 304 old.

nagyon elevenen élt az úgynevezett *kápára* szertartás.” (124. o.) E sematizáló megfogalmazások mellett eredménytelenül hangoztatja a szerző a kultúra egyedi értelmezéseinek figyelembevételét, mert éppen ellenkezőleg cselekszik: összeolvasztja azokat. Ez az összeolvasztás olvasható ki a könyv címéből is (arról nem is szólva, hogy az interjúrészletekből sokkal inkább különböző életmódok, nem pedig vallásértelmezések rajzolódnak ki, tehát a címben szereplő *vallásnéprajz* meghatározás sem igazán helyénvaló).

„A magyar néprajztudomány óriási mulasztása, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a magyarországi zsidók kultúráját.²⁵ [...] A mai napig nem született tudományos válasz a kérdésre, hogy a vidéki zsidók kultúrája a magyar népi kultúra részének tekinthető-e és hogy vizsgálható-e a klasszikus néprajzi megközelítés módszerével és fogalmaival e bemutatni kívánt népcsoport.” (14. o.) A szerző magát „néprajzos-kulturális antropológusként” aposztrofálja, könyvét pedig e szaktudományok szemlélete és módszere mentén megírt munkának tartja, ugyanakkor ez a pozicionálás nem állja meg a helyét a bevezető gondolatok tükrében. A 21. század néprajzkutatója és kulturális antropológusa számára a szerző által számon kért „tudományos válasz” nem releváns. A berlini Humboldt Egyetem Európai Etnológia Intézetének vezető professzora, Wolfgang Kaschuba szavait idézve: „A tudomány nevében megjelenő és központi helyet elfoglaló etnikumra való utalás sokkal inkább megköveteli a kérdés kritikus megközelítését, hogy miért és milyen szituációkban használatosak az ön- és idegenképet létrehozó etnikai vagy nemzeti/kulturális közösségről alkotott elképzelések. És tudat alatt mindig tisztában kell lennünk azzal, hogy a múltban az etnotudományok jelentősen hatottak arra, hogy ez az »etnikai paradigma« a kulturális eredet és hovatartozás szilárdnak vélt alapsémájaként rögzüljön az emberek fejében.”²⁶ A szerző beleesik a Kaschuba által vázolt csapdába: bár azt mondja, hogy 1889-ben a zsidóság felekezeti volta miatt nem került a néprajzi kutatás homlokterébe, 2018-ban mégis ő maga hivatkozik rá népcsoportként. Ez a feltehetően nem tudatos, ámde veszélyes, a társadalomtudománnyal össze nem egyeztethető megközelítés az egész kötetet végigkíséri.

A szerző számára elérendő cél, hogy megragadjon kapcsolódási pontokat a zsidó és a nemzsidó kultúra között, fontosnak tartja, hogy „az együttélés különböző területeit, az egymásra gyakorolt hatás megnyilvánulásait tárjuk fel, a többségi társadalomhoz való viszonyban természetes elemként értelmezzük a másságot.” (12. o.) A könyvben a zsidó és a nemzsidó társadalmat rendre egymással szembe állítva, a *mi* és az *ők* merev kategóriáiban láthatjuk, nem egyszer vitatva az „átjárás” lehetőségét: „[...] Így egy zsidó lány sokkal hamarabb tisztában lehetett a nemi élet kérdéseivel, mint a vele egyidős nem zsidó lányok.” (38. o.) „[...] a paraszti keresztény közösségekkel szemben a zsidó embereknek az élet nagy eseményeihez kötődő szokásai kevésbé voltak teátrálisak.” (75. o.) „Ez azt

²⁵ Az állítás vitatható, ha a Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva, illetve a Kríza Ildikó által szerkesztett kötetekre, Glässer Norbert, Körner András, Oláh János stb. néprajzi aspektusból írt munkáira gondolunk.

²⁶ Wolfgang Kaschuba (2004): *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 94.

jelenti, hogy a férfi nem erőszakoskodhat feleségével annak akarata ellenére, és a testi érintkezés csak a feleség beleegyezésével történhet. Ez meghatározó különbség a keresztények szexualitáshoz való viszonyához képest.” (76. o.) „A keresztény paraszti kultúrában az esküvő [...]. Ezzel szemben a zsidó esküvő.” (101. o.) stb.

A kötet három alapproblémája tehát: (1) homogenizálja a vizsgált társadalmat, összemosva az egyéni értelmezéseket, (2) használt terminusai a *népi* és a *nemzeti* kategóriák mentén mozognak, (3) rendre szembeállítja (és nem reflektáltatja) egymással a zsidó és nem zsidó társadalmat.

A könyv szerkezetét tekintve a bevezető gondolatokat követően – a tartalomjegyzéket alapul véve, a *Jegyzetek*, a *Felhasznált irodalom* és a *Köszönetnyilvánítás* részeket nem számítva – nyolc fejezetből és számos alfejezetből áll. Az első hat nagy fejezet azokat a hétköznapihoz és ünnepekhez kapcsolódó hagyományértelmezéseket és szokásvariánsokat mutatja be, amelyek az életútinterjúk elbeszéléseiben megtalálhatók voltak. Ezt követően a *Képek és emlékezések* című fejezetben láthatunk egy összeállítást a gyűjtött fényképekből és dokumentumokból, amelyek mellett az elbeszélők elevenítik fel emlékeiket. Végül, a szerző a *Zárszóban* összegzi munkájával kapcsolatos következtetéseit.

A *Rítus vagy higiénia? A mikve, és ami mögötte van* (17–38. o.) című fejezet a zsidó közösségekben oly fontos szerepet játszó rituális fürdő, a *mikve* feladatát hivatott bemutatni a vizsgált narratívákban. A szerző olyan kérdéseket boncolgat a *mikve* használatával kapcsolatban, mint például, hogyan lehet megragadni a nő és a rituális fürdő viszonyát, hol található ez a hely egy-egy településen belül, mi a *mikve* lényege, hogyan történik az alámerülés, vagy épp milyen a *mikve* vize. Miként azt sejteni lehet, a szerző a górcső alá vett kérdéskörök mentén számos különböző értelmezéssel találkozik.

A könyv következő szakasza („*Ne főzd meg a gödölyét anyja tejében*” *Kóser és tréfli*, 39–55. o.) az étkezési szabályok bonyolult rendszerével, a *kásrut*tal foglalkozik. A könyvből megtudhatjuk, hogy a vizsgált időszakban a *kóser* és a *tréfli* olyan ellentétpár volt, amely a nemzsidó társadalom számára is jelentéssel bírt, hiszen „egy vegyes vallású mikroközösségen belül a kóserság nagyon egyértelműen jelezte a zsidók és nem zsidók közötti szimbolikus határokat.” (40. o.) A rögzített interjúkban a kóserság az életmód egyik legfontosabb meghatározójaként tűnik fel: „a kóserság, az étkezési szabályok betartása olyan fokmérője volt a zsidó azonosságtudatnak, amely az interjúalanyok emlékezetében a leggyakrabban említésre került témák egyike volt.” (55. o.) A szerző a *mikve* használatához hasonlóan a *kásrut* betartása kapcsán is egy széles értelmezési skálát prezentál, azonban a könyv e pontján a leíró részletezéstől – a korábban hangsúlyozott néprajzi-kulturális antropológiai megközelítés miatt – már joggal várhatna el többet az olvasó. Ami az előző fejezetben még csupán bontakozó hiányérzetként kezdett feltűnni, ennél a fejezetnél már zavaróvá válik: számos interjúrészlet sok esetben a levegőben marad, mert nem támogatja azokat következetesen a megszólaló szociokulturális környezetének bemutatása. A befogadást csupán kis mértékben könnyítik meg a kötet végén szereplő jegyzetek, hiszen az állandó hátralapozgatás, az interjúalanyokról szóló információk más típusú

jegyzetekkel való ötvözése megtöri az olvasás élményét és a befogadás dinamikáját. A bevezető gondolatok dicséretesen megfogalmazzák, hogy a mikroszintű szemlélet miatt a kötet nem von le általános következtetéseket (13. o.), ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy hová tűnik ez a módszertani alapelv, amikor a kötet kimondja: „ez az étkezési mód [a *kásrut* – T. K.] a zsidó identitás egyik jelentős fokmérője, ezért interjúalanyainkat arra kértük, zsidóságukat is ennek kapcsán definiálják [...]” ? (54. o.) Elképzelhető, hogy a szerző szerint létezik egy abszolút értelemben vett *zsidó identitás*, amelynek a kóserság minden esetben elemét képezi? Felmerül továbbá az a kérdés, hogy kutatóként helyes módszertani lépés-e irányított kérdésfeltevésekkel alátámasztani saját elképzeléseinket. A néprajzi és kulturális antropológiai szemlélettel szemben fontos elvárás, hogy rutinszerűen legyen képes váltani az étikus és az émikus nézőpont között, és ezt a váltást a nyelvi megfogalmazásba is ültesse át. Jelen kötet esetében mintha azt érezhetnénk, hogy a szerző – minden szándékosság nélkül – több esetben az étikus szemszög síkján él értéktelített kifejezésekkel, amikor az émikus valóságról ír: „A bonyolult kósersági előírások betartását a szegénység nagyban befolyásolta, ami néha megmosolyogtató történetekhez vezetett.” (55. o.) – a kijelentés kapcsán az a kérdés merül fel, hogy milyen nézőpontból találta ezeket a történeteket „megmosolyogtatónak” a szerző.

Az „általános következtetések” egyenesén haladva tovább a *Nyugalomnap. A szombat jelentősége a zsidó hagyományban* (57–74. o.) című fejezet válaszút elé állítja az olvasót: a szombat jelentőségéről a „zsidó hagyomány” vagy a 220 elbeszélés kontextusában fog képet kapni? A bemutatott elbeszélésrészletekből szépen kirajzolódik, hogy a szombat a helyi zsidó közösségek olyan megkülönböztető jegye volt, amelyet a nemzsidó társadalom is jól ismert, hiszen *sábbátkor* a zsidó családok nem dolgoztak, bezártak a boltok, a kocsmák. Ugyanakkor, hogy mi történt az otthonok falai között, már közel sem volt egyértelmű. A fejezet szerint „voltak, akik minden szempontból az útmutatások alapján ünnepeltek, és voltak, akik egy sor rituális előírásból csak kiemeltek olyan gesztusokat, amelyek jelképesen az egész rítust megidézték. [...]” (57. o.) A döntő többség azonban ragaszkodott a tradíciókhoz.” (58. o.) Mivel az interjúrészletek értelmezése és pontos kontextusba emelése elmarad, így nem tudjuk meg, mit jelent a „minden szempont”, a „döntő többség” és a „tradíció” az idézett gondolatokban.

A mikro- és makroszintre tett megállapítások kapcsán felfedezhető következtetlenség a *„Jobb a hírnév a drága olajnál, s a halál napja a születés napjánál” Átmeneti rítusok a magyar zsidó hagyományban* (75–116. o.) című fejezetben is okoz némi zavart a leírtak értő befogadásában. A fejezet a születést, az esküvőt, a temetést, valamint a gyászt övező rítusokat veszi sorra. Ebben a szakaszban több olyan történetet találunk, amelyben a csodarabbiba vetett hit központi elemként jelenik meg. A kijelentés, amely szerint „a holokausztot megelőzően nagyon erősen élt a csodarabbiba vetett hit a zsidók körében” (82. o.), mégis elgondolkodtatja az olvasót: vajon ezt az állítást a szerző igaznak gondolja a nagyvárosi neológ szellemiségű családokra is?

A könyv meghatározó eleme, így a „*Mit ér az etrog, ha késve érkezik*” *Zsidó ünnepek* (117–151. o.) című fejezetnek is sajátja az a lényeges törekvés, hogy az elbeszélők által megelevenített világgal párhuzamosan láttassa a nemzsidó társadalmat is. Noha a vizsgált lokalitások sorát több nagyváros is erősíti, a szerző a paraszti társadalomból (olykor egy „általános realitásból”) emeli be a legtöbb párhuzamot. „*Nők, akiktől mindent megtanultam...*” *A zsidó nő a családtörténetekben* (153–176. o.) címet viselő rész jogosan teszi fel a napjainkban is nagy aktualitással bíró kérdést: „hol a zsidó nő helye?” (164. o.). Csakúgy, mint a korábbi fejezetek során, az elbeszélések itt is szépen illusztrálják a heterogenitást, ez esetben, hogy a nő szerepe és feladata sohasem volt egyértelmű a zsidó közösségek sokrétű – az adott lokalitás által nagyban meghatározott – hagyományrendszerén belül: a nő mindennapjainak fókuszát számos tényező determinálhatja a libatöméstől a színházba járásig.

Mindezek után következik a képzeletbeli számozás mentén haladva a nyolcadik fejezet (*Képek és emlékezések* 177–268. o.), amely tulajdonképpen a kötet második törzsét, második nagy egységét jelenti. Majd’ száz oldalon keresztül gazdagabbnál gazdagabb forrásokkal találja szemben magát az olvasó: dokumentumok, fényképek, interjúrészletek követik egymást. Az interjúrészletek minden esetben kapcsolódnak a képekhez, hiszen az elbeszélő szólal és osztja meg emlékeit a befogadóval, ennek ellenére, ez a terjedelmes szakasz nem feltétlenül alkot szerves egységet az előző fejezetekkel. Ennek okát abban lehet keresni, hogy majd’ száz oldalon keresztül a szerző elhallgat. Az oly informatív, de számos kérdést felvető dokumentumok kapcsán nem fedi fel saját kérdéseit és válaszait, nem segíti a befogadót a látottak és olvasottak értelmezésében. E helyen lényegesnek tűnik a kérdés: ha 5000 dokumentumot gyűjtöttek össze a kutatás során, miért pont a kiválasztottak kaptak szerepet a kötetben? A szerző milyen logika szerint rendezte egymás után őket? Miért csak véletlenszerűen tudhatunk meg valamit a képeket bemutató egyénekről? Miért nem ad a kötet valamilyen sorvezetőt, amelynek segítségével több lehetne ez a majd’ száz oldal, mint egy ízléses fényképalbum?

A könyv végén a *Zárszóban* (265–268. o.) olvashatjuk a szerző summázó gondolatait munkájáról. E néhány oldal több félreérthető megfogalmazással él: „az interjúszövegek emlékezések: olykor fogyatékosak” (265. o.) – mondja Czingel Szilvia, az olvasó pedig úgy érezheti, hogy a szerző mintha valamilyen kutatói szempontú totalitást kérne számon beszélgetőpartnerein. Milyen visszaemlékezéseket tarthatunk a szerző szerint „teljesnek”? A néprajzkutató és a kulturális antropológus feladata nem az életút konstruálásának értelmezésében kereshető? Továbbá, a fejezet szerint „teljesen világosan látszik, hogy a kötelező vallási szabályok a mindennapok szintjén, egy-egy kisközösségen belül vagy a különböző földrajzi térségben lakók szintjén nem mindig valósultak meg úgy, ahogy az elvárható lett volna.” (266. o.) – folytatva a kérdések sorát: kinek a mércéje mondta azt meg, hogy mi az elvárható? Nem lett volna lehetőség a földrajzi térségek mentén mintázatokot felrajzolni, vagy megmondani, hogy a kutatás tükrében egyáltalán léteznek-e ilyenek? Az olvasó benyomása lehet, hogy a kötetből hiányzik az az elemző-értelmező keret, amelynek segítségével a

deskripció szintje meghaladható lett volna. Megfoghatóbbá lehetett volna tenni a heterogenitást, egy jól kidolgozott struktúra pedig teret adhatott volna komplex elemzésre is. „Az ortodoxia és a neológia közötti különbség azt eredményezte, hogy nagyon sokféle életmódbeli értelmezése és megvalósítása volt a vallási parancsolatoknak” (266–267. o.) – a szerző mintha rácsodálkozna a zsidó közösségeket jellemző sokszínűségekre, ami alapvetően nem is lenne probléma, de állítása mögött nem igazán találhatunk mélyebb magyarázatot a neológia és az ortodoxia szembeállításánál. Ez a magyarázat pedig, azt gondolom, azért sem feltétlenül állja meg a helyét, mert sokkal inkább a szociokulturális háttér; a közvetlen mikrokörnyezet az, ami meghatározza az egyén hagyományértelmezését, és nem azok a kategóriák, amelyekbe kutatóként elhelyezzük a vizsgált társadalmi valóság elemeit. Akár a kötet ezen pontján, vagy még a bevezető módszertani gondolatoknál egy diagram vagy táblázat keretein belül üdvös lett volna tisztán látni, hogy mely régióból szólnak meg a legtöbben és a legkevesebben, egyáltalán hány megszólaló kap helyet a könyvben az összes megkérdezett közül. Megkérdőjelezhetetlen, hogy a vészidőszak vesztesége és borzalmi óriási törést jelentenek történelmünkben, ugyanakkor a magát kulturális antropológusnak identifikáló szerzőtől túlságosan romantikusnak hatnak befejező gondolatai: „Nem maradt más ebből az egykori világból, mint a túlélők és a hozzá hasonlók történetei.” (268. o.) Nem számon kérve a kötetben a jelenkutatást, de fontos lett volna – mintegy a jövő felé mutatva – hangsúlyozni, hogy a zsidó (és a zsinagógai) közösségek a 21. században is a kulturális valóság részeként vannak jelen a társadalomban.

A kötet kapcsán nem férhet kétség ahhoz, hogy a szerző „ügynek” tekinti munkáját, szenvedéllyel és elkötelezettséggel nyúl témájához. A vizsgált aspektust nem izoláltan mutatja be, hanem rendre felvillantja a tágabb társadalmi kontextust, zsidók és nemzsidók közötti interakciók bemutatásával arra törekszik, hogy dinamikájában láttassa az általa vizsgált világot...

...ugyanakkor, a koherens társadalmi valóság illusztrálását a szerző egy általa univerzálisnak vélt zsidó, illetve keresztény, paraszti hagyomány állandó szembeállításával kívánja elérni. Továbbá, a kötetben rendkívül sok pontatlanság szerepel: „Békés szombatot!” a szombat bejövetelekor és nem kimenetelekor kívánnak (67. o.), a halotti öltözetet (*kitlit*) nem a temetésre vásárolják meg, hiszen újévkor (*ros hásaná*) és az engesztelés napján (*jom kipur*) is szokás *kitliben* imádkozni (95. o.), a sátoros ünnep nem az utolsó az őszi nagyünnepek sorában, hiszen azok a Tóra örömnepével (*szimhát Torá*) zárulnak (126. o.) stb. Bár Czingel Szilvia a kulturális sokszínűség mellett emel szót, implicit módon, rossz szándék nélkül, megfogalmazása több esetben homogenizálja a társadalmi valóságot. Kaschuba szavaival összegezve a problémát: „A kollektív identitás koncepciójának [...] művelése során túl gyakran emelnek ki összefüggéseikből egyes regionális kulturális jelenségeket, melyeket aztán patetikusan felmagasztalnak, egy kollektív emlékezet ismertetőjegyévé nyilvánítanak [...]. Ez a sematizálás minden bizonnyal az arra irányuló [...] hajlamból fakad, hogy világunk komplexitását és bonyolultságát egyszerűbbé tegyük oly módon, hogy megpróbáljuk jelenségeit összefoglalni

és egységesíteni, miközben behatárolunk és elhatárolunk.”²⁷ A kötet nem tartja szem előtt, hogy a mikrotársadalmak bizonyos tulajdonságainak narratívákban és elbeszélésekben való megragadása és rögzítése nem egyenlő az egykor létező – kutatók által teljességében nem rekonstruálható – kulturális valóság teljes megismerésével.

Bár az *Ünnepok és hétköznapok. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében* című kötet arra figyelmeztet, hogy a jószándékú értékmentés nem válik egyértelműen tudománnyá, ha nem párosul kellő szerzői (ön)reflexióval, Czingel Szilvia fontos munkát végzett könyve megírásával. Míg Hayim Halevy Donin amerikai rabbi *Zsidónak lenni*²⁸ című munkájában „kézikönyvszerűen” vázolja „hogyan kell zsidó életet élni” a törvények szerint, addig Czingel Szilvia elbeszélőin keresztül mutatja meg azt a széles, tágan értelmezhető spektrumot, amelynek keretein belül lehet(ett) „zsidó életet élni”.

²⁷ Kaschuba (2004) 120–125.

²⁸ Hayim Halevy Donin (1998): *Zsidónak lenni*. Göncöl Kiadó, Budapest